

XX'NCİ YÜZYILIN BAŞLARI AZERBAJCAN EDEBİYATINDA DİNİ-KAHRAMANLIK GELENEKLERİNİN DEVAMI

Doç. Dr. Aybeniz RAHİMOVA
Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi
Muhammet Fuzuli Yazmalar Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı
aybenizrahimova88@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6181-3118

Özet

Geçtiğimiz yüzyılın başlarında Azerbaycan`da milli kendini idrak düzeyinin yükselmesi, dini-tarihi geçmişe ilgiyi de artırmıştır. Bu bağlamda, edebiyatın farklı türlerinde kaleme alınmış ve dini-kahramanlık mazimizi Azerbaycan halkının dini-kahramanlık geçmişini yansıtan eserlerin arasında Azer Buzovnalı (1870-1951) ve Ali Abbas Müznib`in (1883-1937) manzum romanlarını ve aynı zamanda Müznib`in Farsçadan serbest vezinde çevirdiği Muhtarname isimli manzum roman ön plana çıkmaktadır. Buzovnalı'nın Oğuzname, Cengizname, Kazavatname isimli manzum romanları milletimizin Azerbaycan halkının tarihi geçmişini konu almaktadır. Kazavatname`de ise ağırlıklı olarak İslâm dininin yaygınlaştığı ilk seneler ve Peygamber Efendimizin (S.a.v.) kendisine inanmış ilk Müslümanlarla birlikte verdiği mücadeleler edebi bir dille okura sunulmuştur. Ali Abbas Müznib`in Farsçadan çevirerek 1912 yılında yayımlattığı Muhtarname isimli yapıtın yazarı Ataullah Hüsam Vaiz Hiravidî (ö.1573) olup olaylar Peygamber Efendimizin (S.a.v.) torunu Hazret-i Hüseyin ve sahabelerinin şehit edilmesinden sonraki dönemi yansıtıyor. Eserin esas kahramanı olan Muhtar Şafaki, Peygamber Efendimizin (S.a.v.) torunlarının intikamını almakla kalmayıp İslam dininin daha da yaygınlaşması için verdiği mücadeleyi asla yavaşlatmamıştır.

Anahtar kelimeler: Peygamber, Hazreti Muhammed (S.a.v.), Muhtarname, Hazreti Ali, manzum roman, Kazavat.

Continuation of The Traditions of Religious and Heroic Dastans in Azerbaijani Literature of The Early XX'th Century

Abstract

The rise in the level of national self-realization in Azerbaijan at the beginning of the last century also increased the interest in the religious-historical past. In this context, among the works written in different genres of literature and reflecting our religious-heroic past are the verse novels of Azer Buzovnalı (1870-1951) and Ali Abbas Müznib (1883-1937), as well as the poetic novel Muhtarname, which Müznib translated from Persian in free verse, comes to the fore. Buzovnalı's novels in verse named Oguzname,

Cengizname, Kazavatname are about the historical past of our nation. In Kazavatname, the first years when the religion of Islam became widespread and the struggles of our Prophet (pbuh) with the first Muslims who believed in him are presented to the reader in a literary language. The author of the work named Muhtarname, which Ali Abbas Müznib translated from Persian and published in 1912, is Ataullah Hüsam Vaiz Hiravidi (d. 1573), and the events reflect the period after the martyrdom of the Prophet's grandson, Hazrat Hussein, and his companions. Mukhtar Shafaki, the main hero of the work, not only takes revenge on the grandchildren of our Prophet (pbuh) but also never slows down his struggle to further spread the religion of Islam.

Keywords: Prophet, Hazrat Mohammad (Pbuh), Mukhtarname, Hazrat Ali, novel in verse, Kazavat.

Giriş

XX'nci yüzyılın başlarında, Azerbaycan Türklerinin ilk milli devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde (28 Mayıs 1918- 27 Nisan 1920), Sovyet rejiminin ilk yıllarında ve 1920'li yılların ikinci yarısında henüz daha aydınlar üzerinde baskı kurularak imha operasyonlarının başlamadığı dönemde Azerbaycan'da, Orta Asya'nın kimi bölgelerinde ve Rusya'da, Türklerin ve Müslümanların çoğunlukta yaşadığı kısımlarında Türklük- Müslümanlık ve Turancılık fikirleri tarihi geçmişimize, dedelerimizin vatani, ulusu ve dinimizi koruma ve özellikle İslam dinini yaygınlaştırma çalışmalarına ilişkin araştırmalar hız kazanmış ve bu araştırmalar ismi zikredilen toplumlarda büyük ilgiyle karşılanmıştır. 1815 yılında Alman Oryantalist Heinrich Friedrich von Diez'in, Dresden Kütüphanesi'nde Dedem Korkut'un Kitabı'nı bulup ortaya çıkarmasından bir asır sonra Kilisli Muallim Rifat, bu destanı İstanbul'da bastırmıştır (Dede Korkut, 2004). İstanbul baskısı, mukaddeme ve 12 bölümden ibaret olan bu destana tüm Türk dilli kavimlerin, özellikle de Oğuzların arasında ilginin artmasına neden olmuştur (Kilisli Muallim Rifat'ın bastırıldığı İstanbul nüshası, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammet Fuzuli Yazmalar Enstitüsü Hazinesi'nde de muhafaza edilmektedir.). Kitabın Azerbaycan'da tanınmaya başlamasıyla dönemin ünlü kalem sahipleri Azer Buzovnalı, Selman Mümtaz, Ali Abbas Müznib, Emin Abid v.d. el yazması uzmanlarının Dedem Korkut'un Kitabı üzerine yazılar kaleme aldıkları görülmüştür. Dedem Korkut'un Kitabı'nın dini-tarihi boyutundan özellikle etkilenen ünlü oyun yazarı Hüseyin Cavid; 1922'de Peygamber, 1925'te ise Topal Timur piyeslerini yazmıştır. Bu eserler; Sovyet rejiminin 1930'ların başlarından itibaren Azerbaycan'da Türk-Müslüman pozisyonunu muhafaza eden başta Hüseyin Cavid olmak üzere milliyetçi-muhafazakâr kalem sahiplerinin Sibiryaya sürülmesine ve önemli kısmının kurşuna dizilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte aynı görüşleri paylaşan Azer Buzovnalı infaz edilmemiştir. Bunun ana nedeni, tehlike arz eden eserlerini bastırmaması olmuştur. Buzovnalı'nın kaleme aldığı eserlerden biri olan Kazavatname, Yazmalar Enstitüsü Arşivinde günümüze kadar muhafaza edilmektedir.

Gerçek bir Türkçü-Turancı kalem sahibi olarak eserlerindeki milli-dini motiflerle zengin kahramanlık mazimizi ön plana çıkararak Azer Buzovnalı'nın yazarlık meziyetleri son dönemlerin araştırmalarında kapsamlı şekilde incelenmiştir. Burada her şeyden önce Azer'in, Muhammet Fuzuli ve Alişir Nevai'nin etkisi altında lirik şiirler kaleme almış bir gazel ustalığının yanı sıra eğitimciliğe dair düşüncelerini de edebiyat dünyasıyla paylaşan bir aydın olduğu unutulmamalıdır. Bu hususlara dikkat çeken ve Buzovnalı üzerine doktora tezinin müellifi olan Gönül Bağirova, 'Azer Buzovnalı'nın eserleri: Tarihilik ve çağdaşlık' isimli incelemesinde şu tespitte bulunmuştur: "Şairin Türklüğe, milli-manevi değerlerimize, tarihi geçmişimize sevgisi Oğuzname ve Cengizname eserlerinin şekillenmesinde belirleyici role sahip olmuştur. Millî mücadele döneminde, Cumhuriyetin kuruluşunda ve daha sonraki aşamalarda siyasetçiler, yazarlar ve kanaat önderleriyle ilişkileri, Azer'in kendisinin de ulusal hareketin faal şahsiyetlerinden biri olduğunu, hatta yaşı, deneyimleri ve milli-manevi değerlere sergilediği yaklaşımdan dolayı mücadelenin önderleri için örnek bir kişilik olduğunu ortaya koymaktadır. İşte bundan dolayı onun evi sadece aydınların değil, özgürlüğüne düşkün her bir ferdin manen beslendiği bir merkez konumunda olmuştur. Bir dizi mektup, evrak ve anının bu düşüncemizi desteklediği görülmektedir" (Bağirova, K., 2022).

Meşhedî Azer Buzovnalı'nın 1908'de kaleme aldığı Kazavatname isimli eserin, günümüze kadar tam şekilde yayımlanmamasının doğal olarak esef doğurduğunu ifade ederken edebiyatımızda daha önceden de mevcut olmuş bu konunun XIX.uncu yüzyılın başlarında özellikle aktüelleştiğini ifade etmemiz gerekir. Bunun esas nedeni, Rusya-Kaçar İran'ı savaşları sonucunda Çarlık Rusya'sının Kafkasya'nın tamamını işgal etmesiydi. Çarlık Rusya İmparatorluğu'yla Kaçar İran'ı arasında 10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Anlaşması sonucunda İran ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarından çok sayıda Ermeni kökenli insan günümüz Azerbaycan sınırları içerisine, Karabağ'a, günümüz Ermenistan sınırları içinde kalmış eski Türk toprakları Erivan, Gökçe ve Zengezur'a göç ettirilmiştir. Bunun ana amacının Ermenileri Türklere karşı kullanmak ve bu bölgelerde yaşayan toplumlara zamanla Hristiyanlaştırmak olduğu bir süre sonra anlaşılmıştır. Ermenilerin Türk topraklarına göç ettirilme operasyonları yerel halkların protestolarına ve yer-yer karşı isyanların çıkmasına neden olurken özellikle Rusya işgaline karşı Kuzey Kafkasya'da Şeyh Şamil'in toplumlara örgütleyerek Kazavat ilan etmesi ve işgal girişimlerine karşı sergilediği çeyrek asırlık kesintisiz ve tavizsiz direniş Türk-İslam tarihinin en şerefli sayfalarından birini oluşturmuştur. XX.nci yüzyılın ilk senelerinde Türk Birliği kurma idealiyle İstanbul'dan Bakü'ye gelmiş Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu'nun yanı sıra Kırım kökenli münevver Hasan Sabri Ayvazov da milli birliğin yanı sıra dini birliğin de propagandasını yapmışlardır (Mir Celal ve Hüseyinov F., 1982).

Arapça kökenli bir kelime olan Kazavat; "Din uğruna mücadele, savaş" anlamını taşımakta olup Müslüman dünyasında "Halk ve millet uğruna mücadele, savaş" anlamında da kullanılmaktadır. Konuyla ilgili olarak 'İslam Kısa Bilgi Kitabı'nda dikkatin şu hususlara çekildiği görülmektedir: "İslam dininin zafere ulaşarak yaygınlaşması namına yapılan girişim olup tüm güç ve olanakların sarf edilmesi anlamını taşımaktadır. Müslüman cemaatin esas vazifelerinden birini teşkil etmekte olup, ilk başlarda 'Cihat' dendiğinde ağırlıklı olarak Müslüman devletin askeri operasyonları kastedilirken zamanla kelimenin bu anlamı gayri-müslimler

için de aynı gayeyi taşımış ve onlar bunu `Kutsal savaş` anlamında kullanmışlardır. Müslüman toplumların çoğu `Kazavat` kelimesini günümüze kadar bu anlamda kullanmaktadırlar. IX-X.uncu yüzyıllardan başlayarak yeni bir içerik kazanan `Cihat` kavramı en üst aşamadaki anlamına ulaşmış olup bu anlam; “Müminlerin Allah yolunda kendilerini içten geliştirmesi”dir (İslam, 1985).

Oğuz Türklerinin İslam dinini yaygınlaştırmasının yanı sıra kendi topraklarını da genişletme operasyonlarını konu alan Kazavatname metinleri elimize ulaşırken, bu anıtların genelde XII-XVI.ncı yüzyıllarda yazıya aktarıldığı bilinmektedir. Bu bakımdan Oğuzların ortak anıtı sayılan Dedem Korkut’un Kitabı XVI.ncı yüzyılın ilk yarısında yazıya aktarılmış bir dini kahramanlık destanı Kazavatname olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir mukaddeme ve on iki bölümden ibaret olan destanın, mukaddeme kısmında Dedem Korkut, İslam Peygamberinin (S.a.v.) döneminde gözlerini dünyaya açmış müdrük bir Müslüman şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Destanın esas kahramanlarından biri Kazan Han’ın yanı sıra Oğuzların öteki kahramanları da gâvurlara karşı savaşımlardan başarıyla çıktıktan sonra kiliseleri yıkarak, yerlerine camiler yaptırmakla yetinmeyip yenilmiş düşmanı da Müslümanlığı kabul etmeye zorluyorlar. Günümüz araştırmalarının daha eski dönemde yazıya aktarıldığını ortaya koyduğu Battal Gazi Destanı, Danişmend-i Oğuz Destanı, Saltuk Gazi Destanı vd. anıtların da içerik itibarıyla Kazavatname dizisinde yer aldığını gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda Meşhedî Azer Buzovnalı’nın 1908’de kaleme aldığı Kazavatname isimli manzum romanında kendinden asırlar önce yazılmış aynı içerikli eserlerin geleneğinin sürdürüldüğü görülmektedir. Şekil bakımından Mesnevi türünün olayları daha kapsamlı tasvir etme fırsatını sunmasından dolayı Buzovnalı da eserini bu türde kaleme almayı uygun görmüştür. Dünya edebiyatı tarihinin ünlü ustaları Seyyid Abü’l Kasım Firdevsi ve Nizami Gencevi’nin de kendi manzum romanlarını aynı türde kaleme almaları tesadüf sayılmamalıdır. Azer’in ismi zikredilen manzum romanının altı defterlik yazma nüshası Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammet Fuzuli Yazmalar Enstitüsü’ndeki kişisel arşivinde 27 sayı halinde muhafaza edilmektedir. Kaleme aldığı üç eseri de kapasitesi ve özellikleri bakımından destan saymamız icap ederken Kazavatname eserini Oğuz ortak destanlarıyla kıyasladığımızda buradaki kahramanların sadece Araplar olduğu da görmezden gelinmemelidir. Manzum romanda müellif, Allah’ın kendi elçisi Muhammed Peygamber’e (S.a.v.) İslam dinini ayetlerle göndermesini, Peygamberimizin (S.a.v.) ve Sahabelerinin İslamın yaygınlaşması için Selmân-ı Farisi, Sa’d bin Ebû Vakkâs , Ebû Râfi, Asid vd. ile birlikte mücadele etmelerini, canlı ve dinamik bir stilde tasvir etme yeteneği sergilemiştir. Karşı cephede duran Ebû Süfyân, Necdan, İbn Hafir v.d. tasvir ederken de eserin müellifi, edebi yeteneğinin tüm imkanlarını kullanmıştır. Manzum romanda olaylar iki kısım halinde tasvir edilmiş olup; birinci kısımda Hendek Savaşı ön plana çıkarırken, yazar ikinci kısma `Hayber Savaşları` ismini vermiştir. İki bölümde de Müslümanların kahramanlıklarından, din uğruna kendilerini feda etmelerinden, aldıkları tedbirlerden, karşılaştıkları tüm sorunlara rağmen inanarak zafere ulaşmalarından tarihi belgelere isnat edilerek bahsedilmektedir. Eserin bu özelliklerini yazarın önemli meziyeti olarak sunan araştırmacı G. Bağirova, görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: “Eserde İslam’ın yeşerdiği, şekillendiği ve yaygınlaştığı dönemleri yansıtan önemli deliller edebi metotlarla okura sunulmakta, tarihi olaylar ilginç sahnelerle canlandırılmaktadır. İslam dininin tarihi-edebi

yansıması niteliğindeki tüm Kazavatnamelerde olduğu gibi Azer Buzovnalı'nın destanında da bir dizi savaşın başlama nedeni, savaş süreçleri ve eserde ismi zikredilen tarihi kahramanlar yazarın yeteneğinin ürünü olan metaforik tasvirlerle okura sunulmaktadır" (Bağirova, K., 2022).

Azer Buzovnalı'nın 1925 yılında kaleme aldığı Oğuzname manzum romanı da mesnevi türünde olup Oğuz Türklerinin geçip geldiği tarihi sürecin müellifin kapsamlı bilgileriyle desteklenmesi eserin değerine ciddi bir katkıda bulunmuştur. Daha Orta Çağ döneminden Oğuz Türklerinin tarihi, kabile yapısı ve etnografisine ilişkin (Koroly, H. G. 1983 ve Kononov, A. N., 1958) mevcut olmuş olan Oğuzname'ler, bilimsel çalışmaların yanı sıra edebi eserler için de önemli kaynak niteliği taşımıştır. Azerbaycanlı şair-yazar Azer Buzovnalı'nın tarihi nitelikteki kaynaklara iyi vakıf olması her şeyden önce o kaynakları ilk elden okuması sayesinde mümkün olmuştur. Araştırmacıların: "Oğuzların mitosunu, dini-felsefi yaklaşımlarını ve yazdıkları tarihi içinde barındıran metinlerin bilimsel edebiyatta `Oğuzname` olarak nitelendirilmesi yerinde bir tespit olmanın yanı sıra çok geniş özelliklere sahip Oğuzname kavramı kendi içinde Oğuzların kozmos ve takvim mitoslarını, destanlarını, rivayetlerini, ata sözlerini, masallarını ve şiirlerini aynı çatı altına topluyor" şeklinde bir sonuca varmalarının doğru sayılması gereklidir (Dede Korkut, 2004). Söz sanatında ifadesini bulmuş yaratıcılığın tarihine baktığımızda Oğuzname`lerin şiirle yazılmış örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Dâna` Ata `Oğuznamesi, ve XVIII.inci yüzyıl Türkmen şairi Nur Muhammed Endeli'nin şiirle kaleme aldığı `Oğuzname` bu kabildendir. `Oğuz Kağan Destanı` dışındaki tüm Oğuzname`lerin ise İslam'ın yaygınlaştığı dönemden sonra ortaya çıktığını ifade etmemiz gerekir. Çünkü bu eserlerde Oğuzların ve Oğuz Hanının Müslüman dini kimliğine özellikle vurgu yapılmaktadır. Örneğin Raşid Üd-Din'in `Oğuzname`sinde; gayrimüslim annesinin rahminde dünyaya gelmek istemeyen Oğuz Han, annesinin İslam dinini kabul etmesinden sonra doğuyor. Bu durum Oğuz Türklerinin kahramanlık destanlarını andırıyor. Azerbaycanlı şair-yazar Azer Buzovnalı da eski Oğuzname`lerdeki bu geleneği sürdürerek bu kavmin kökenini, doğuşunu ve gelişme süreçlerini manzum romanında okurlara sunmaktadır.

Belli olduğu üzere Orta Çağ'da Oğuzlar, Osmanlılar ve Akkoyunlular, Oğuz Han'ı kendi cediti saydıkları halde Emir Timur, Orta Asya ve Kırım Türkleri kendilerini Cengiz Han'ın torunu saymaktan gurur duymaktadırlar. Azer Buzovnalı'nın Türklerin tamamını aynı çatı altına toplama niyetiyle 1935 yılında Cengizname isimli manzum roman kaleme alması da yazarın Türk-İslam Birliği inancına sadakatini ortaya koymaktadır. Bu eserinde Buzovnalı, Cengiz Han'ın dünyaya gelişinden sonra ünlü bir Türk kumandanı olması ve ülkeler fethetmesine dair süreçleri çarpıcı bir edebi dil ve üslûpta okurlara sunmuştur. Azer'in mektuplar aracılığıyla iletişimde bulunduğu yakın arkadaşı şair Ali Abbas Müznib'in Farsçadan Türkçeye çevirerek 1912 yılında bastırıldığı Muhtarname eserinin müellifi ise Ataullah ibn Hüsam Vaiz Hiravi'dir (ö.1573). Esere bazı eklemeler yapan Müznib, kimi yerlerini çıkarmıştır. Manzum romanın esas kahramanı Muhtâr Bin Ebû Ubeyd, Kerbela faciasından sonra Peygamber Efendimizin (S.a.v.) torununun intikamını alırken bir dizi sıkıntı yaşıyor. Muhtarname isimli dini ve tarihi örneklerle zengin bir eserde ağırlıklı olarak Arapları görmekteyiz. Eser 2018 yılında Bakü'de Latin alfabesine aktararak yayımlanmıştır.

Sonuç

XX.nci yüzyılın başlarında olduğu gibi Sovyet rejiminin ilk yıllarında da Azerbaycan`ın bir dizi iyi tanınan kalem sahibi, dini-kahramanlık temalarını öne çıkararak halkın geçmişinden kopmaması için önemli eserler vermişlerdir. Bu usta kalem sahiplerinin ana amacı topluma kendi dinini ve kahramanlık tarihini unutturmamaktır. Zira gerek Çarlık Rusya`sı ve gerekse Sovyet rejiminin ilk döneminden başlayarak emperyalistlerin İslam dinine karşı tavizsiz bir savaş içinde olduğunu Azerbaycan aydınları, toplumdan daha önce görmüştür. Azerbaycan halkının milli-dini kimliğinin önce yozlaştırılarak ve ardından da yok edilmesi tehlikesine karşı, aydınların kurşuna dizilme pahasına verdiği mücadele, Azerbaycan`ın gerek 28 Mayıs 1918 ve gerekse bugünkü milli bağımsızlığının temel felsefesini teşkil etmiştir.

Kaynakça

Dede Korkut Kitabı., Ansiklopedik Sözlük., “Önder Neşriyyat”, Bakü, 2004, s. 368.

Bağirova, Könül.; Azər Buzovnalı Yaradıcılığı: Tarixilik və Müasirlik, Bakı: “Elm və Təhsil”, - 2022 s. 260.

Mir Celal, Hüseyinov Firidun.; XX’nci Əsr Azərbaycan ədəbiyyatı , Bakı: “Maarif”, - 1982, s. 428.

İslam., Kısa Məlumat Kitabı.; Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985, s. 164.

Koroly H. G.; Orta Asya, İran ve Azerbaycan Halklarının Destanları Arasındaki İlişkiler., Moskova, Nauka, 1983, s.250. (Королю Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии,Ирана и Азербайджана. Москва, Наука, 1983, с.250).

Kononov A. N.; Türkmenlerin Soyağacı., Abu’l Ghazi Khan'ın Makalesi, Moskova-Leningrad, 1958, s. 112. (Кононов А.Н.Родословная Туркмен. Сочинение Абул Гази Хана Хивинского.М-Л,с.112.)

Продолжение традиций религиозно – героических дастанов в азербайджанской литературе начала XX века

(Резюме)

В начале XX века в Азербайджане расширился процесс национального самосознания, обращение к религиозному, историческому прошлому. Поэму у Азера Бузовналы (1870 – 1951) «Газаватнаме», посвященную историческому прошлому, свободный перевод Алиаббаса Музниба (1883 – 1937) с персидского языка произведения «Мухтарнаме» можно привести в пример вышесказанному.

Поэмы Азера Бузовналы «Чингизнаме», «Огузнаме» и «Газаватнаме» посвящены историческому прошлому. В его поэме «Газаватнама» говорится о борьбе мусульман, которую они

велик во глав с Пророком в первые годы ислама. Автор говорит о героизме мусульман, которые захватывали отдельные крепосты и города.

Алиаббас Музниб сделал свободный перевод языка с персидского произведения «Мухтарнаме», которую издал в 1912 году. Настоящим автором произведения является Хусам Ваиз Хирави (ум.1573 г.). Здесь главные события происходят после трагической смерти внука Пророка имама Хусейна. Один из выдающихся личностей ислама Мухтар Сагафи мстит врагам семьи, Пророка борется за религию.

Ключевые слова:*Пророк, Мухтар, Али, перевод, поэма*